

עליה אחת – ארבעה סיפורים

קריאה מחודשת בטקסטים היסטוריים על העלייה ההמונית של יהודי עיראק

מבוא: הלבטים שלפני העלייה

מדינת ישראל הוקמה ועתה יכלה לפתוח את שעריה בפני כל יהודי העולם, כפי שחלמו הציונים וכפי שנאמר במגילת העצמאות, כי מדינת ישראל "תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות". האמנם?

צפייה במערכון מתוך **"היהודים באים" – העלאת יהודי אפריקה** (2:45 דקות)

דיון:

מה מציג המערכון?

לפי המערכון, כיצד תפשו קובעי המדיניות את היהודים מצפון אפריקה?

מה הסטריאוטיפים שמוצגים כאן – הן על האשכנזים והן על המזרחים?

האם לדעתכם/ן המערכון הזה מבטא את היחס שהיה בעבר כלפי המזרחים? האם הוא מבטא את היחס היום?



בשנותיה הראשונות של המדינה רוב חברי הנהלת הסוכנות והממשלה לא תמכו בעלייה המונית ובלתי מבוקרת. הדיונים בנושא לא נחשפו בפני הציבור, ובהצהרות הפומביות המשיכו המנהיגים לדבר על חשיבות העלייה ועל מיתוס "קיבוץ הגלויות".

למה לדעתכם/ם הייתה התנגדות לעלייה המונית ובלתי מבוקרת?



לאחר מלחמת העצמאות, המדינה הייתה צעירה מאד, בתהליכי השתקמות לאחר המלחמה הקשה. מצבה הכלכלי היה בכי רע והיה חשש שעלייה המונית תוסיף לנטל הכלכלי הרב.

אך היחס לשאלת העלייה חרג מההיבטים הארגוניים והכלכליים. היה ברור שלעלייה הגדולה תהיה השפעה ארוכת טווח על ההתפתחות החברתית והתרבותית במדינה. התביעה להגבלת העלייה לא נגעה רק לממדיה, אלא גם למרכיבה האנושי. קיבוץ גלויות זה טוב ויפה, השאלה היא אילו גלויות אנחנו מקבצים?

כבר בראשיתה של העלייה ההמונית לארץ החלו לדבר על "נחשלותם" ועל ה"פרימיטיביות" של העולים מארצות האסלאם ומארצות ערב. דעות קדומות אלו פשטו לא רק בציבור הרחב שהיה ברובו מיהדות אירופה, אלא גם בקרב אנשי הסגל הבכיר של מערכת הקליטה. העיתונאי אריה גלבלום יצא אל מחנות העלייה לפגוש את העולים החדשים וכתב על כך סדרת כתבות בעיתון הארץ:

"לפנינו עם שהפרימיטיביות שלו היא שיא, דרגת השכלתם גובלת בבורות מוחלטת, וחמור יותר חוסר הכישרון לקלוט כל דבר רוחני. בדרך כלל הם עולים רק במשהו על הדרגה הכללית של התושבים הערבים, הכושים והברברים שבמקומותיהם. בכל אופן זוהי דרגה נמוכה עוד ממה שידענו אצל ערביי ארץ-ישראל לשעבר. בניגוד לתימנים, הללו נעדרים גם שורשים ביהדות. לעומת זאת הם נתונים לגמרי למשחק האינסטינקטיים הפרימיטיביים והפראיים. בכמה תקלות עולה, למשל, חינוכם של האפריקאים, שיעמדו בתור לקבלת המזון בחדר האוכל ולא יקימו מהומה כללית. [...] בפינות מגוריהם של האפריקאים במחנות תמצא את הזוהמה, משחק הקלפים בכסף, שתייה לשוכרה וזנות. [...] כל מי שמידת אחריות כלשהי בו, צריך לא להתבייש ולא להיות מוג לב ולהסתכל בפרצופה של הבעיה, על כל משמעותה [...] בסך הכול יש בצפון אפריקה למעלה מחצי מיליון יהודים, שכולם מועמדים לעלייה. הנתנו את דעתנו על כך, מה יארע למדינה זו, אם זו תהיה אוכלוסייתה? – והרי ביום מן הימים תתווסף עליהם – עליית יהדות ארצות ערב! מה יהיו פני מדינת ישראל ורמתה עם אוכלוסיות כאלה? (19.8.1948, אריה גלבלום, "הארץ")."

מה חשוב גלבלום על העולים מארצות צפון אפריקה? מה הסכנה הטמונה לדעתו בעליה המונית זו?



אחרי שהתברר היקף ההשמדה של יהודי אירופה במלחמת עולם שנייה, ולמרות ההסתייגויות השונות, מי שהכריע את הכף בסופו של דבר היה בן-גוריון, שרצה לקלוט כמה שיותר יהודים בארץ ש"היא חסרה יהודים":

"[...] המשימה הגדולה והדוחקת המוטלת עלינו בשעה זו היא כינוס התפוצות [...] כל אלה שהרשות בידם לצאת מן ההכרח שיבואו לארץ, גם אם אין המדינה מוכנה עדיין לקלוט אותם. רובם הגדול של היהודים אלה הם מחוסרי כל, גם חסרי רכוש והון אשר נלקח מהם, וגם עשוקי חינוך ותרבות שלא ניתנו להם. הם נאלצים לעלות בלי אמצעים, בלי מקצוע, בלי השכלה, בלי הכשרה, בלי לשון ובלי ידיעת הארץ וערכי האומה. מתוך תחושה משיחית הם נוהרים באלפיהם וברבבותיהם למדינת ישראל והמאמצים הנדרשים לקליטתם הם גדולים וקשים ממאמצי המלחמה [...]" (דוד בן גוריון, יחוד ויעוד, מתוך: מערכות, 1971, עמ' 129).

ע"פ בן גוריון, מה הם המאפיינים של היהודים המגיעים לארץ? מה גורם להם לעלות?



מקרה בוחן: יהודי עיראק

על הלוח המורה תצייר 2 עיגולים גדולים (שמש אסוציאציות), אחד ליד השני. במרכז העיגול הראשון תכתוב את המילה: "עיראק", ובמרכז העיגול השני תכתוב: "הקהילה היהודית בעיראק".

מה אתם/ם יודעות/ים על עיראק?
מה אתם/ן יודעים/ות על הקהילה היהודית בעיראק שהגיעה לישראל בשנות ה-50?



אוכלוסיית עיראק מונה כיום למעלה מ-30 מיליון תושבים, רובם שיעים (כ-65%), וחלקם סונים (35%). היא שוכנה ביבשת אסיה ועיר בירתה בגדאד. עיראק גובלת עם טורקיה בצפון, עם סוריה וירדן במערב, עם ערב הסעודית וכווית בדרום ועם איראן במזרח. ב-16 מאה היא הפכה לחלק מהאימפריה העות'מאנית, ובמלח"ע ה-1 כבשו הבריטים את עיראק. ב-1932 קיבלה עיראק עצמאות, אך ב-1941 פלשה בריטניה לעיראק בשל חשש מניתוק אספקת הנפט למערב ומהתקרבות הממשלה העיראקית לגרמניה הנאצית. ב-1947 הוחזר השלטון המונרכי בעיראק. עיראק נטלה חלק בהתקפת מדינות ערב על ישראל במלחמת העצמאות ב-48, 17,000 מחייליה השתתפו במלחמה.

הקהילה היהודית בעיראק היתה הוותיקה ביותר בתפוצות (כ-2,500 שנה), מנתה כ-150,000 נפש, שהם כ-3% מכלל האוכלוסייה. רובם (90,000) התגורר בבגדאד והיוו כ-20% מאוכלוסיית העיר. הקהילה היהודית השתלבה היטב בחברה המוסלמית ועם זאת שמרה על תודעה יהודית חזקה וקיימה חיים יהודיים אוטונומיים שכללו בתי ספר ובתי מדרש, בתי חולים ומוסדות ואגודות סעד וצדקה. רוב בתי הספר היהודיים היו חילוניים-מערביים אך למדו בהם גם תנ"ך ועברית.

היהודים השתלבו בצמרת הכלכלית והתרבותית בעיראק ורובם היו בעלי השכלה תיכונית לפחות, כאשר 53% היו בעלי מקצועות חופשיים (פקידים בכירים, מנהלי בנקים, מנהלי רכבות, סוחרים עשירים, עורכי דין, רופאים וכו').

כך למשל, **האחים סלאח (1908-1986) ודאוד אל כוויית (1910-1976)**, בנים למשפחה יהודית, היו מגדולי המוסיקאים בעיראק. שמש של האחים יצא למרחוק ויצירותיהם בוצעו על ידי גדולי המוסיקאים בעיראק בפרט ובעולם הערבי בכלל. הם היו בני חסותה של חצר המלוכה בעיראק וממייסדי תזמורת הרדיו הלאומי העיראקי, ששידוריו

הועברו מארמון המלך. בנוסף, ניהלו האחים בבגדאד שני מועדונים שנהנו מפופולריות רבה. סלאח אל כווייתי אף הלחין את המוסיקה לסרט העיראקי הראשון "עליא ועצאם".

הזמר הישראלי דודו טסה הוא הנכד של דאוד אל כווייתי והוא הוציא לאור בשנת 2011 את האלבום: "דודו טסה והכווייתים" המורכב כולו מחומרים של סבו ואחיו, דאוד וסאלח אל-כווייתי. האלבום משלב את המוזיקה העיראקית של סבו ואחיו ומוזיקה מודרנית, ומבחינת טסה הוא תיקון למחיקה התרבותית וליחס המתנשא והמזלזל שעברו האחים כווייתי כשהגיעו לארץ. הקרירה המוזיקלית המפוארת שלהם לא הצליחה לבוא לידי ביטוי בארץ, ובמקום להתפרנס בכבוד מהמוסיקה שלהם, נאלצו לפתוח חנות לכלי בית בשוק בשכונת התקווה בתל אביב.



האחים דאוד וסאלח אל-כווייתי מנגנים בשנות ה-1930 בתזמורת רדיו עיראק: דאוד - השני מימין וסאלח - החמישי מימין. מתוך הערך: 'האחים סאלח ודאוד אל-כווייתי' בויקיפדיה.

האם שמעתם/ן פעם על האחים אל כווייתי?



הזמר הישראלי דודו טסה הוא הנכד של דאוד אל כווייתי. בשנת 2011 הוא הוציא לאור את האלבום: "דודו טסה והכווייתים" המורכב כולו מחומרים של סבו ואחיו, דאוד וסאלח אל-כווייתי.

צפייה בשיר של האחים דאוד וסאלח אל כווייתי בביצוע של דודו טסה ונינט טייב

ולמרות שהיו עיראקים בכל רמ"ח איבריהם ובתרבותם, בשנת 1951 החליטו האחים אל כווייתי לעזוב את ההצלחה המסחררת, את מעמד החברתי, הכלכלי והתרבותי בבגדאד ולהגר לישראל. למעשה, באותה התקופה רוב היהודים (90%) שחיו בעיראק עזבו את עיראק והגיעו לישראל.

דיון: אז למה לדעתכן/ם הם עשו זאת?



העליה/ההגירה לישראל: עיון וקריאה בטקסטים

בד"כ המפגש הראשון של התלמידים והתלמידות עם הנושא של עליית היהודים מארצות אפריקה ואסיה הוא בספרי הלימוד בהיסטוריה שמציגה גרסה אחת של ההיסטוריה. במערך זה בחרנו 4 טקסטים שמייצגים סיפורים/נרטיבים שונים לגבי המניעים של הקהילה היהודית בעיראק להגיע לישראל.

טקסט 1 מתוך ספר הלימוד לחט"ע "מסעות בזמן - בונים מדינה במזרח התיכון", בהוצאת מט"ח

טקסט 2 מאת ד"ר דפנה צמחוני, מתוך מחקר על יהודי עיראק שנכתב במרכז למורשת בן גוריון.

טקסט 3 מאת פרופ' יהודה שנהב, מתוך כתבה לעיתון "הארץ".

טקסט 4 מאת ד"ר שלמה סבירסקי, מתוך הספר "זרעים של אי שוויון".

את הטקסט הראשון נקרא יחד בכיתה (מצ"ב נספח 1) ונקיים עליו דיון:

דיון:



מהן הנחות היסוד של הנרטיב הזה?
האם יהדות עיראק הייתה ציונית?
מה הגורמים שהביאו לעזיבתם את עיראק ולהגעתם לארץ?
כיצד מוצגת ממשלת ישראל באותם ימים?

לפי הטקסט הגורמים לעזיבתם של יהודי עיראק היו החוקים המפלים והפיגועים ולא מניעים ציוניים. ממשלת ישראל, למרות הקשיים הרבים שעמדו בפניה כמדינה צעירה המתמודדת עם קליטה של עליה המונית, הצליחה בתושייה רבה להביא לארץ את רובה המוחלט של הקהילה היהודית מעיראק. זהו נרטיב של הצלה – הציונות כמושיעה והעולים מעיראק כפליטים.

האם יש סיבות נוספות שמסבירות מדוע הקהילה היהודית - קהילה מבוססת שהשתלבה בתרבותה ובכלכלתה של עיראק וראתה בה את ביתה - החליטה לעזוב ולהגיע לישראל?



תקבלו עכשיו 3 טקסטים שמציעים הסברים נוספים לעליית יהודי עיראק. הכיתה תתחלק לקבוצות. כל קבוצה תקבל אחד מהטקסטים האחרים (מצורפים בנספחים 2, 3, 4) ותענה על השאלות שבסופו. את התשובות כדאי לרכז בטבלה (נספח 5). לאחר מכן הקבוצות יחזרו למליאה ויציגו את תשובותיהן. המורה תרכז את התשובות בטבלה על הלוח.

אפשרות נוספת היא לקרוא יחד את כל הטקסטים ולקיים עליהם דיון. או אם אין זמן, לקרוא את טקסט מספר 4 ולקיים עליו דיון.

דיון מסכם בכיתה

בשיעורים אלה נחשפנו ל-4 סיפורים/נרטיבים שמסבירים את הגורמים שהובילו את יהודי עיראק לבוא לישראל.



זכרות/ים את האחים כויתי עליהם דיברנו בהתחלה? איך לדעתכן/ם הם היו מסבירים למה עזבו את בגדאד והגיעו לישראל, לפי כל אחד מהנרטיבים?

האם הכרתם/ן את הנרטיבים השונים בעבר – מידיעה אישית או מקריאה?
האם השתנה משהו ביחס שלכן/ם כלפי התנועה הציונית וההנהגה הישראלית בימיה הראשונים של המדינה? אם כן, מה?

למה לדעתכם/ן מתארים ספרי הלימוד את ממשלת ישראל כמושיעה את יהדות עיראק ממצוקתה? האם אתן/ם חושבות/ים שצריך גם לספר את החלקים הביקורתיים יותר?
האם זה יועיל או יזיק?

איך השיעור השפיע עליכם/ן באופן אישי? מה הדבר הכי חזק שאתם/ן לוקחים/ות מהשיעור?

טקסט מס' 1 : העלייה למדינת ישראל בשנים 1948-1967, קיבוץ גלויות בשנות ה-50. המידע לקוח מתוך ספר הלימוד לחטיבה העליונה 'מסעות בזמן - בונים מדינה במזרח התיכון', בהוצאת מט"ח, 2009, ע' 143-144, 217. [קישור לספר](#)

כשני שלישים מכלל העולים לישראל מארצות האסלאם בשנים 1948-1952 היו עולים מגלויות מתחלות - עולים שחיהם היו בסכנה במדינות שחיו בהן, ומדינת ישראל הכירה בכך והבינה כי חובתה לפעול במהירות, להצילם ולהעלותם לישראל. במעמד זה היו קהילות היהודים בכמה ממדינות המזרח התיכון: בלוב, בתימן ובעיראק, והקהילות היהודיות שלהן הועלו לישראל במהירות רבה בשנים 1948-1952 [...]

המונח "פרהוד" הוא צירוף של שתי מילים בשפה הכורדית העתיקה שמשמעותן פחד (פיר) מפני אלימות כלפי חסרי ישע (הוד).

הפרהוד הוא שמן של פרעות שנערכו באוכלוסייה היהודית בבגדאד, עיר הבירה של עיראק, בחג השבועות ו' בסיוון-ז' בסיוון תש"א, 1-2 ביוני 1941. המוני מוסלמים פרצו מן המסגדים וגדשו את הרחובות כשבידיהם אלות, סכינים ונשק חם, ופשטו על שכונות היהודים. במסגרת הפרעות נרצחו 179 יהודים, 2,118 נפצעו, 242 ילדים היו ליתומים ורכוש רב נבזז. מספר בני האדם שרכושם נבזז הגיע לכ- 50,000 בני אדם. הנרצחים נקברו בקבר אחים בבגדאד.

יהודי עיראק - בתחילת חודש יוני 1941 סבלו יהודי עיראק פוגרום קשה - פרהוד. במשך יומיים פרעו מוסלמים ביהודי בבגדאד. יהודים רבים נהרגו, אחרים נפצעו ורכוש רב נשדד. יהודים רבים הבינו כי לא יוכלו להיות אזרחים שווים במדינה ולהשתלב בחברה, וביקשו להגר.

בעקבות מלחמת העצמאות הורע עוד יותר מצבם של יהודי עיראק. ביולי 1948 הגדיר הפרלמנט העיראקי את הציונות ואת הקומוניזם כפשע פלילי, שהעונש עליו היה שבע שנות מאסר לפחות, ואפילו מוות. יהודים רבים נאסרו והמתינו למשפט. מצבם של יהודי עיראק הוחרף כאשר פליטים ערבים רבים ברחו מארץ ישראל ב-1948 והחלו להגיע לבגדאד, וכדי לשכנם החרומו השלטונות רכוש של יהודים. יהודים אמידים נדרשו לתרום כספים עבור המאבק של הפלסטינים. בנוסף, נאסר על היהודים לצאת מעיראק, חלקם פוטרו ממשרותיהם ועסקיהם הכלכליים נפגעו.

הקהילה היהודית עברה טלטלה גדולה כאשר בספטמבר 1948 הוצא להורג שפיק עדס - יהודי אמיד שהואשם כי כביכול מכר ציוד צבאי לישראל.

ההחמרה במצב היהודים גברה כאשר ב-9 במרס 1950 חוקקה ממשלת עיראק את חוק הוויתור על הנתונים, שהתיר לכל היהודים שרצו - לעזוב את עיראק בתנאי שיוותרו על אזרחותם. בהשפעת אירועים אלה קראו הפעילים הציונים בעיראק ליהודים לעלות לישראל. בתוך חודשים ספורים נרשמו ליציאה יותר ממחצית מבני הקהילה היהודית. בשנים 1950-1951 עלו מעיראק לישראל כ-123 אלף יהודים ובעיראק נותרו כעשרת אלפים יהודים [...]

במגילת העצמאות של ישראל הוצהר כי "מדינת ישראל תהיה פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות". ואכן, מיד עם הקמתה פתחה מדינת ישראל את שעריה לעלייה. עוד בימי קרבות מלחמת העצמאות החלו להגיע עולים למדינת ישראל, ועם תום הקרבות הלך וגבר היקף העלייה. ליישוב, שמנה עם קום המדינה כ-650 אלף תושבים יהודים, נוספו בשנים 1948-1951 כ-700 אלף עולים. כלומר, בתוך כשלוש שנים הוכפלה האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל.

לעלייה זאת, המכונה העלייה הגדולה, היו מאפיינים ייחודיים: עליית הצלה - למדינת ישראל עלו קהילות שלמות של יהודים מארצות אסיה ואפריקה, שנשקפה סכנה לחייהם.

קיבוץ גלויות - העולים הגיעו ממגוון גדול של מדינות ויבשות (אירופה, אסיה ואפריקה) [...]

במבצע המכונה "עליית עזרא ונחמיה" (1950-1951) הועלו לארץ כ-130 אלף מיהודי עיראק במבצע הצלה. עיראק נלחמה במדינת ישראל במלחמת העצמאות וסירבה לחתום על הסכם שביתת נשק. לאחר המלחמה מצבם של יהודי עיראק החמיר, והרצון והצורך לעזוב את המדינה הלך וגבר. החל במרס 1950 הותר ליהודי עיראק לצאת מן המדינה. היהודים שמחו על היתר היציאה, אך חששו שאינו אלא תחבולה של השלטון שנועדה לאתר יהודים שרוצים לעזוב את עיראק. אבל לנוכח אי הסדר במדינה והחשש של יהודי עיראק לחייהם - החליטו יהודים לעלות. מיהודי עיראק שנרשמו לעלייה נשללה האזרחות והם פוטרו מעבודותיהם.

טקסט מס' 2 : מדוע עלו רוב יהודי עיראק לישראל במבצע עזרא ונחמיה.
מאת: דפנה צמחוני. המידע לקוח מפרק במחקר מקיף על יהודי עיראק והעלייה הגדולה לישראל אשר נכתב במרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

ד"ר דפנה צמחוני היא חוקרת העוסקת במגוון רב של נושאים הקשורים למזרח התיכון: לאומיות, דת ומיעוטים, חברה ומודרניזציה, השפה הערבית והסכסוך הישראלי-ערבי. המחקרים שלה הקנו לה פרסום עולמי, כולל בעולם הערבי.
לטקסט המלא

ניתן לחלק את בעלי הדעות הרווחות בסוגיה זו לשניים: אלה הרואים בתודעה הציונית 'הטבעית', המושרשת היטב בקרב יהודי עיראק, את הגורם המרכזי לעלייתם, ולעומתם אלה הרואים ברדיפות השלטונות העיראקיים את הגורם העיקרי לעלייה ההמונית. בנתונים ובתיאורים שהבאנו ניסינו להסביר כי אף לא אחת מהגישות כשלעצמה אין בה להסביר את תופעת העלייה ההמונית במלואה. תודעה ציונית היתה גורם לעלייתם של צעירים חברי התנועה הציונית ומקורבים לה, אך מספרם היה מצומצם. בקרב קבוצה אחרת בקהילה, מבוגרים על פי רוב, עוררה הקמת מדינת ישראל תחושה של התגשמות הנבואה לגאולה, תחושה שהביאה לעלייתם. אפילו ורדיפות היו גורם להחלטת רבים כי אין מקומם עוד בעיראק וכי אין להם עתיד בארץ זו. אולם יש לזכור כי אפילו ורדיפות לא הגיעו בתקופה זו לממדי פוגרום, והיו פחותות בהרבה בהשוואה לסבלם של יהודי מרכז-אירופה עשור שנים קודם לכן, ושם לא הביאו לעזיבה המונית של היהודים, גם כאשר עדיין היתה האפשרות לכן.

ההסבר ליציאתם של היהודים מעיראק ועלייתם לישראל איננו חד ופשוט. הגורם הבסיסי שעמד ברקע הדברים היה לדעתי תחושת הייחוד התרבותי, הקהילתי, הריכוזיות והמרכזיות של חיי הקהילה בקרב היהודים, ומעל לכל החינוך היהודי ולימוד השפה העברית. על אף סממני ההתאמה לסביבה, לא חל אצל יהודי עיראק משבר זהות או התבוללות במימדים נרחבים כפי שקרה באירופה בתקופת ההשכלה. התודעה היהודית אצל יהודי עיראק היתה רחבה ועמוקה גם לאחר שעברו תהליך חילון, והיא נתפסה כמובנית מאליה אצל רובם המכריע, גם אצל אלה שלכאורה ביקשו להשתלב בחברה הערבית. על רקע זה יש להבין את ההתפתחויות שחלו לקראת הקמת מדינת ישראל ואשר הביאו לשינוי מהותי בתודעתם של יהודי עיראק על דרך השלילה והחיוב כאחת: הם מיקדו את זהותם היהודית במדינת ישראל ועוררו את גאונותם הלאומית, ובו בזמן, לאור האפילויות והרדיפות שהפכו מדיניות רשמית של ממשלת עיראק, יצרו אצל רבים תחושת ייאוש וניכור שרישומה היה חריף במיוחד לאור שגשוגם בשנים קודמות, תחושה שהביאה רבים להכרה שאין להם עתיד בעיראק ושלאור הנסיבות ישראל היא מקלטם היחיד. הקמת מדינת ישראל כמוקד זהות יהודית תוך מצב מלחמה עם מדינות ערב ועיראק בכללן העמידה בהכרח יהודים רבים לפני הברירה בין יהודיות לערביות. ראינו כי במציאות של עיראק באותה תקופה לא היה מנוס מזיהוי יהודיות עם תחיה לאומית יהודית, כלומר ציונות. בחירתם של יהודי עיראק מעידה על שורשיותם היהודית העמוקה.

גורם חשוב להפיכת היציאה מעיראק לזרם עצום שכלל את רוב יהודי עיראק היה הסטיכיה ההמונית שיצר הרישום ליציאה: האפשרות להירשם לוותר על הנתניות העיראקית וליציאה לישראל לאחר שנים של איסור יציאה מעיראק הביאה להיענות המונית ולהרשמה כבר מתחילתה. תנאי היציאה מעיראק לא אפשרו אלא יציאה לישראל והם ניתנו כהזדמנות חד פעמית שאין יודע כמה זמן תימשך. בגלל הריכוזיות הרבה של היישוב היהודי בעיראק בעריה המרכזיות, בעיקר בבגדאד, וכן בגלל המקום המרכזי שמילאה המשפחה המורחבת והזיקה אליה בחיי הפרט הפכה הנהירה להרשמה לוותר על הנתניות וליציאה מעיראק עד מהרה לסטיכיה המונית שיצרה מומנטום משל עצמה. היא הפכה לכדור שלג שאין לאיש שליטה עליו: הורים יצאו בעקבות ילדיהם; קרוביהם ושכניהם שלא ראו טעם להיוותר לבדם יצאו אף הם. היציאה ההמונית הפתיעה רבים: את יהודי עיראק עצמם, את השלטונות והחברה העיראקיים, משקיפים זרים ואף את מתכנני העלייה בישראל, שלא ציפו לזרם כה גדול.

ע"פ הטקסט (של דפנה צמחוני), מהם המניעים המרכזיים לעלייה?
 האם היהודים העיראקיים היו ציוניים? איך מתוארת הקהילה היהודית בעיראק?
 איך מתוארים היחסים עם החברה העיראקית?



טקסט מס' 3 : השוד המושלם

מאת: פרופ' יהודה שנהב. הקטע לקוח מכתבה בעיתון "הארץ" (16.4.1998).

"אבי הגיע לפלסטינה כנער בכוחות עצמו ב-1942 והצטרף לגרעין העיראקי של קיבוץ בארי. אמי, לעומתו, הובאה לארץ בשנת 1950 במסגרת מה שמכונה בהיסטוריה הרשמית 'מבצע עזרא ונחמיה'. עוד בהיותי נער נחשפתי לפער גדול בין הגרסה הרשמית, זו אשר נלמדה בשעורי תולדות עם ישראל בבית הספר, לבין סיפוריהם של הסבתא, הדודים ורבים מקרובי המשפחה בשיחות הארוכות ביניהם בסופי השבוע. הם סיפרו על כפייתיות של פעילי התנועה הציונית בניסיונם לגייס את הקהילה למאבק הציוני; [...] על כפצות אשר נזרקו בעיר לטענתם על מנת להבהיל את היהודים החוצה מבגדד, על התנגדות לפעילות תנועת החלוץ ועל חיכוכים רבים עם פעיליה ובין פעיליה. הם כעסו על מה שתפסו כהונאה של ממשלת ישראל בעניין רכושם ועל הניסיון להציג את מבצע הבאתם לארץ כסיפור הרואי.

הפער הזה בין הגרסאות הדהד בראשי שנים רבות. נכון, סיפורי בית אימא אינם אלטרנטיבה למחקר מסודר. צריך לקחת בחשבון את מספר השנים הרב שחלף מאז התרחשו האירועים והזיכרון ההולך ומתעמעם של המספרים. צריך לקחת בחשבון את הכעס הרב שהצטבר בלבם. צריך לקחת בחשבון כי היסטוריה פרטנית אינה יכולה לשמש תחליף להיסטוריה מתועדת. אולם יש בסיפורים אלה ניצוץ המחייב התייחסות. יש בהם קול אלטרנטיבי אשר לא נשמע כאשר עוסקים בהיסטוריה של "הגרסה מטעם".



ע"פ הטקסט, מהי הביקורת של יהודה שנהב?
האם לתפיסתו יהדות עיראק הגיעה לישראל ממניעים ציוניים?
איך מוצגים שליחי העלייה הציונית? איך מוצגת ממשלת ישראל?
למה הוא מתכוון ב"היסטוריה מטעם"?
האם לדעתכם/ החוויה האישית שלו מוסיפה לניתוח של הסיפור הכללי או פוגמת באובייקטיביות שלו?

פרופ' יהודה שנהב הוא פרופסור לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה ועוסק בין היתר בנושאים של לאומיות, אתניות וריבוד חברתי. הוא מלמד באוניברסיטת ת"א, ממייסדי הקשת הדמוקרטית המזרחית-תנועה חברתית שמטרתה להשפיע על סדר היום הציבורי, מתוך כוונה להביא לשינוי כולל של החברה הישראלית ומוסדותיה השונים.

בטקסט המלא שנהב מביע ביקורת חריפה על ממשלת ישראל וטוען שעולי עיראק הפסידו את כל הרכוש שהשאירו במולדתם כתוצאה מתרגיל פוליטי ציני של ממשלת ישראל, שנועד להתחמק מפיצויים לפליטים הפלסטיניים. "...על ידי הקפאת רכושם של רבבות יהודים עולים לישראל- נעדרו נתינות כיום ואזרחי ישראל מיד עם עלייתם- פתחה ממשלת עיראק חשבון בינה לבין מדינת ישראל. קיים כבר חשבון בינו לבין העולם הערבי והוא חשבון הפיצויים המגיעים לערבים שיצאו את שטח ישראל ונטשו רכושם... המעשה שביצעה עכשיו ממלכת עיראק... מכריח אותנו להצמיד את שני החשבונות... שווי הרכוש היהודי שהוקפא בעיראק יובא על ידנו בחשבון לגבי הפיצויים שהתחייבנו לשלם לערבים שנטשו רכוש בישראל." לטקסט המלא.

טקסט מס' 4 : העלאה המונית.

הקטע עובד מתוך הספר 'זרעים של אי שוויון', 1995, מאת ד"ר שלמה סבירסקי.

"באותה מידה בה יהודי ערב לא התעניינו בתנועה הציונית ולא הצטרפו אליה בהמוניהם, כך התנועה הציונית לא התעניינה ביהודי ערב ולא התאמצה לעשות לעצמה נפגשות בקרבם. הפרויקט הציוני היה של יהודי אירופה, נוהל על ידם וכוון אליהם... אין זה אומר שבארצות ערב לא התקיימה שום פעילות ציונית. פעילות ציונית התקיימה אך בקנה מידה קטן. אי לכך לא נשלחו אל ארצות ערב שליחים ציוניים, מאידך גיסא גם לא נוצרה בהן תשתית ארגונית ציונית מקומית רחבה [...]"

חריגה ראשונה ביחסיהם של המוסדות הציונים בארץ ישראל ליהודי עיראק התרחשה עם היוודע דבר הפרהוד, ההתקפה על הרובע היהודי בבגדאד, ביוני 1941. אז, לראשונה דובר על אפשרות של העלאה מאורגנת של יהודים מעיראק ע"י המוסדות הציוניים. [...]

ההשלכות של השמדת יהודי אירופה על האפשרות לממש את היעד הציוני – הקמת מדינה יהודית – הביאו לניסוחה של 'תכנית המיליון' – אשר קראה להעלאתם של 500,000 פליטי שואה, שהיו מרוכזים בחלקם במחנות עקורים באירופה, וכן – לראשונה להעלאתם של 800,000 היהודים שחיו בארצות ערב. בעקבות גיבושה של תכנית זו הגבירו שליחי העלייה בעיראק את פעילותם [...]

הקריאה להעלאה, במסגרת הפרויקט הציוני של כל יהודי ערב לארץ ישראל, נהגתה, ככל הידוע, ללא כל התייעצות עם נציגים של הקהילות היהודיות. היתה זו החלטה חד-צדדית, שהסתמכה על הגדרה – חד-צדדית גם היא – של יהדות ערב כ'הדות מצוקה' הזקוקה להצלה. בן-גוריון, הוגה תכנית המיליון, הצביע בחדות ובישור על המקור הראשי למצוקתם של יהודי ערב – הוא דיבר על 'האסון הצפוי ליהודים בארצות המזרח בגלל הציונות. זוהי היהדות היחידה בעולם, העלולה להיות קורבן לציונות – לכן יש לנו אחריות מיוחדת כלפיה' [...]. מרגע שההנהגה בארץ ישראל החליטה לגייס את היהודים בארצות ערב לפרויקט הציוני, היא הפכה לגורם מרכזי ומוביל בקביעת המהלכים [וגם בקצב ההעלאה לישראל].

[למרות תכנית המיליון], בשנים 1945-1946 כאשר התברר כי מספר המועמדים לעלייה מקרב העקורים באירופה הוא גדול מאוד, נדחק רעיון העלאתם של יהודי ערב לשוליים.

איך הפכה ישראל לאלטרנטיבה היחידה עבור יהודי עיראק?

חוק הויתור על הנתינות לא היה חוק הגירה רגיל. היה זה חוק מיוחד שנועד ליהודים בלבד ושתוקפו נקבע לשנה בלבד. כיון שהחוק היה כרוך בויתור על האזרחות העיראקית ועל זכות השיבה לעיראק, היהודים קיבלו מהשלטונות תעודת מעבר ולא דרכונים. בנסיבות אלה לא היתה מוכנה אף מדינה לקבל את היוצאים חסרי האזרחות, והיה ברור שיהודי עיראק ישולחו לישראל בלבד.

מתוך "בכי על נהרות בבל", אסתר מאיר גליצנשטיין. לטקסט המלא

לאחר הקמת המדינה (ב-1948), הצורך בגיוס המוני של יהודי ערב נעשה דוחק יותר, בעקבות השתלטות על שטחים רחבים חדשים וההכרה של הנהגת המדינה כי יש לבסס את האחיזה הדמוגרפית של היהודים בישות המדינה החדשה. כדברי בן גוריון: 'המדינה חסרה דבר אחד יסודי, שהוא חסרונה הרציני והחמור ביותר: היא חסרה יהודים, וכל זמן שחסרון זה לא יתמלא במידה מינימלית, אין בטחון לקיום המדינה גם לאחר שתקום'.

[ובעיראק, קצת אחריו], בחורף 1950 העבירו שלטונות עיראק חוק המאפשר ויתור על האזרחות; חוק זה הוא אשר יצר את הפתח ליציאה המונית [...]. בתוך זמן קצר נרשמו אלפי יהודים ליציאה לישראל, הודות לעבודה אינטנסיבית של השליחים ושל פעילי המחתרת הציונית. עתה החלה ישראל להפוך, בתוקף הנסיבות, לאלטרנטיבה, ולמעשה אלטרנטיבה בלעדית – שכן רק ישראל היתה מוכנה להעניק לעשרות אלפי יהודים, שוויתרו על נתינותם העיראקית, נתינות חדשה.

אלא שמבחינתה של ישראל, העיתוי היה לא נוח [...]

היה זה כשנתיים לאחר הקמת המדינה, שנתיים שבמהלכן הגיעו מאות אלפי יהודים שיצרו עומס חסר תקדים על מנגנוני הקליטה. במרץ 1950 התקיימה ישיבה של הממשלה ושל הסוכנות היהודית. המשתתפים העדיפו לא לקבל החלטה באשר לעלייה מעיראק [...]

חודשיים אח"כ נפתחו שערי רומניה ליציאה של יהודים, הפעם הממשלה לא היססה, ובתוך שנה העלו משם מעל 62,000 איש. עשרות אלפי יהודים עיראקים שכבר נרשמו ליציאה נאלצו עתה להמתין, כשהם מובטלים ומתקיימים ממכירת רכושם. תופעה זו הגבירה את אי היציבות הכלכלית, וגרמה למתח ברחוב העיראקי ולאנטישמיות גואה. במשך חודשים של ציפייה חיו יהודים בחרדה מפני פרוץ מאורעות חדשים. הם נמצאו במלכוד. תהליך העלייה המתמשך החריף את מצבם יותר מכפי שהיה בעת שנרשמו לעלייה [...]

במרץ 1951 פג תוקפו של חוק הוויתור על הנתינות. אז הודיעה ממשלת עיראק על הקפאת כל רכושם של מי שכבר עלו ושל הממתינים לעלייה, בכללו כסף, דברי ערך ונכסי דלא נייד, רכוש הנאמד במיליוני ל"ש [...] לאחר חודשים אחדים, ממרץ ועד יולי 1951, הגיעו ארצה מרבית יהודי עיראק [...] עניים וחסרי כל, מרוששים מאותם סכומי כסף מזעריים, שהם כל כך משמעותיים בשלביה הראשונים של הקליטה, מלווים בתחושת עלבון צורבת, שמדינת ישראל שאליה נקראו לעלות, לא רצתה בהם, וכי העלתה אותם ככפיות שד.

יהודי עיראק לא תכננו, ברובם, לצאת את ארצם לישראל. יתרה מזאת, שלא כמו הציונים האירופאיים, יהודי ערב לא בנו את התשתית הארגונית שיכולה היתה לסייע להם במקרה של יציאה. היציאה לישראל הפכה לאלטרנטיבה עיקרית רק מתוך המפגש של נסיבות חדשות, שבראשן, מחד, המתחים הבין-דתיים ובין קהילתיים שהולידה מלחמת 1948 בין יהודים לערבים והצעדים של ממשלת עיראק שמשמעותם היתה הצרת צעדיהם של היהודים בתחומי הפעילות הכלכלית, ומאידך ההחלטה של ממשלת ישראל להעלות את יהודי ערב, כשהיא מפעילה לשם כך מנגנון שליחים ומסעי לחצים דיפלומטיים. ההנהגה הקהילתית, שלא הייתה מעורה במהלכים הציוניים, וכל מעיניה היו בהמשך הקיום הקהילתי ע"פ דפוסי העבר, איבדה בנסיבות אלה את מעמדה. במקום שתנהל מו"מ עם השלטונות המקומיים, מחד גיסא, ועם נציגי מדינת ישראל, מאידך גיסא, על תנאים, היקף ולוח זמנים של היציאה, היא מצאה את עצמה מנסה להשתלט על נסיבות שלא היא יצרה. היהודים, במקום שיצאו לישראל במאורגן, תוך שמירה על אלמנטים קהילתיים, יצאו כאוסף של בודדים, ששליחים ישראלים מיינים אותם, רושמים אותם, משלחים אותם במטוסים או באניות, ובהגיעם לארץ – קובעים להם מקום מגורים ותעסוקה.

לאור הנסיבות ההיסטוריות המתוארות לעיל, מן הראוי להתייחס בביקורתיות לשימוש במושג 'עולים' בכל הנוגע ליהודי עיראק ויהודים של ארצות ערביות אחרות... יהודים שיצאו את עיראק... לישראל, יותר משהיו 'עולים' במובן החלוצי-ציוני הקלאסי של המלה, דמו לפליטים חסרי בית וקהילה, המשוכנים במחנות מעבר, במחנות קליטה, במחנות עולים או במעברות, כשהם נתונים לחסדי המעלים - כמו ניצולי השואה שהועלו באותן שנים ממחנות העקורים באירופה. אלא שניצולי השואה אכן באו מקהילות חרבות, בעוד שיהודי ערב הגיעו מקהילות שפעלו כתקן עד לערב העקירה לישראל.

ע"פ הטקסט (של סבירסקי), מהם הגורמים שהניעו את היהודים מעיראק לעזוב את עיראק ולהגיע לישראל?



מהם הגורמים שהשפיעו על השיקולים של התנועה הציונית/מדינת ישראל להעלות את יהודי ערב לפני ואחרי הקמת המדינה?

מדוע, לדעתכן/ם, משתמש סבירסקי במושג העלאה המונית ולא עליה המונית?
למה התכוון בן גוריון כשאמר שזו היהדות היחידה שעלולה להיות קורבן לציונות?
איך מתוארת ההנהגה הציונית מבחינת היחס שלה ליהודי עיראק?

ד"ר שלמה סבירסקי הוא סוציולוג ישראלי, פעיל חברתי, סופר והמנהל האקדמי של מרכז אדוה - מכון לחקר החברה הישראלית שמתמקד במדיניות החברתית כלכלית של ישראל. הוא היה שותף בייסוד והקמה של הרבה מפעלים חברתיים חשובים כמו: מרכז אדוה, ארגון ה.ל.ה, בתי הספר קדמה ועוד.

איך מתוארים השליחים הציונים/ ממשלת ישראל	איך מתוארים היחסים עם הקהילה העיראקית	איך מתוארת הקהילה היהודית בעיראק	הגורמים שהובילו את היהודים לעזוב את עיראק	
				הוצאת מט"ח: "מסעות בזמן - בונים מדינה במזרח התיכון"
				ד"ר דפנה צמחוני: "מדוע עלו רוב יהודי עיראק לישראל במבצע עזרא ונחמיה"
				פרופ' יהודה שנהב: "השווד המושלם"
				ד"ר שלמה סבירסקי: "זרעים של אי שוויון"